

15. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10659. Т. 1. Арк. 92.
16. Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 10569-о. Т. 4. Арк. 4.
17. Лубенський Л. На рубежах огненных лет. Воспоминания участников Великой Отечественной войны, очерки и документы. Х.: Прапор, 1977. С.74.

УДК 355.34:94[477]

Дмитро Веденєєв
(Київ)

КОНФЕСІЙНИЙ НАПРЯМ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1945–1991 РР.)

На основі архівних документів антирелігійних підрозділів радянських органів державної безпеки в Україні (МДБ-КДБ УРСР) розглядається діяльність спецслужби із створення агентурно-оперативних позицій, розвідування та проведення активних операцій в середовищі закордонних осередків Православної церкви, Греко-католицької церкви, Римо-католицької церкви, українських православних автокефалів та інших конфесійних течій. Висвітлюються структура підрозділу зовнішньої розвідки МДБ УРСР із оперативної роботи по конфесійному напрямку. Розкриваються службові пріоритети, напрями, форм і методи роботи чекістів із намагання поставити під контроль зарубіжні релігійні осередки. Дається характеристика задумам проведення «активних заходів» із розколу або дискредитації релігійних течій та їх лідерів.

Ключові слова: спецслужби, зовнішня розвідка, Православна церква, Греко-католицька церква, Римо-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, церковна дипломатія.

Based on archival documents of anti-religious units of the Soviet state security agencies in Ukraine (MGB-KGB of the Ukrainian SSR), the author examines the activities of the special service in creating agent-operational positions, reconnaissance and active operations among foreign centers of the Orthodox Church, the Greek Catholic Church, the Roman Catholic Church, Ukrainian Orthodox autocephalous and other confessional movements. The structure of the foreign intelligence unit of the MGB of the Ukrainian SSR for operational work in the confessional area is highlighted. The author reveals the service priorities, directions, forms, and methods of the Chekists' efforts to control foreign religious centers. The author describes the plans for «active measures» to split or discredit religious movements and their leaders.

Keywords: intelligence services, foreign intelligence, Orthodox Church, Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, church diplomacy.

Після відтворення Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) СРСР, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р., функції зовнішньої розвідки покладалися на Перше головне управління (ПГУ) НКДБ СРСР. У спільному наказі очільників

НКВС СРСР Л. Берія та НКДБ СРСР В. Меркулова від 11 травня 1943 р. № 232/3 визначалися, зокрема, типові структура й функції наркоматів державної безпеки союзних республік. В останніх передбачалося запровадження перших (розвідувальних) відділів НКДБ та здійснення розвідувальної роботи на території суміжних держав першими підрозділами прикордонних обласних управлінь НКДБ (ГДА МВС. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 39). Відповідно, у структурі НКДБ УРСР згідно з директивою НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. № 1395/С запровадили Перше управління НКДБ УРСР.

У післявоєнний період до провідних функцій розвідки органів держбезпеки УРСР фактором стала ескалація інформаційно-психологічної війни, у вир якої активно втягувалися певні релігійні об'єднання, провід яких емігрував на завершальному етапі Другої світової війни і мав досвід антирадянської діяльності в умовах гітлерівської окупації України. Окремі релігійні течії, що мали розгалужене підпілля в Україні, прямо пристосовували для збору різносторонньої воєнно-політичної та військово-технічної інформації в інтересах потенційного збройного конфлікту з СРСР.

Відповідно, спецслужби СРСР також намагалися створити свої оперативні позиції у зарубіжних конфесійних об'єднаннях, вплинути на їх суспільно-політичну діяльність, використати для просування власної агентури (передовсім – до Ватикану й католицьких орденів, їх спеціалізованих духовних навчальних закладів), зміцнення своїх геополітичних позицій, у т.ч. – через налагодження контактів із Православними церквами Близького Сходу, до яких залучали і можливості МДБ–КДБ УРСР (Веденєєв, 2019. с. 38-42).

Окремим чинником стала ліквідація у 1946–1949 рр. Греко-католицької церкви (ГКЦ) в Галичині й Закарпатті, оперативна розробка катакомбних громад ГКЦ в УРСР та відстеження їх контактів із Ватиканом й духовними центрами ГКЦ за кордоном. За даними розвідки МДБ СРСР, станом на 1950 р. в Західній Україні проживало понад 1000 колишніх греко-католицьких священників до 500 монахів ГКЦ, котрі, незважаючи на перехід в РПЦ або формальний відхід від служіння, «на практиці продовжують залишатися активними прибічниками Ватикану» (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 186). Крім того, радянська розвідка співпрацювала із спецслужбами нових підконтрольних союзників – країн «народної демократії» у Східній Європі, де розпочався активний наступ на місцеві громади римо- й греко-католиків аж до ліквідації останніх.

Розширилися і територіальні межі охоплення розвідувальною діяльністю республіканського НКДБ, з 1946 р. – Міністерства державної безпеки (МДБ) Української РСР. Відповідно до наказів МДБ СРСР від 2 листопада № 00497 та від 10 листопада № 00274

відбулися суттєві корективи функцій 1-го Управління МДБ Української РСР, що привело до затвердження нового штату розвідки. До нової структури – 1-го Управління МДБ УРСР ввели спеціалізований на «релігійній лінії» підрозділ – 2-й відділ (два відділення, 13 посад) – із оперативної розробки центрів католицької та греко-католицької церкви, сіоністських організацій та єврейських клерикально-націоналістичних центрів, осередків інших конфесій на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії (ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 4. Арк. 3-5).

В подальшому, у мірі організаційно-функціональних змін в 1-у (розвідувальному) Управлінні КДБ УРСР, функції роботи по закордонним релігійним конфесіям передали 1-у відділу (політична розвідка, робота по закордонних центрах українських націоналістів). Станом на 1976 р. до структури розвідувального управління додався 4-й відділ (спецпропаганда проти закордонних політичних центрів української еміграції), а 6-й відділ здійснював агентурно-оперативну роботу у закордонних «антирадянських центрах» (Скрипник, 2019, с. 261).

Серед специфічних напрямів оперативних зусиль зовнішньої розвідки створеного у 1954 р. Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР варто виокремити роботу по українським зарубіжним (еміграційним) релігійним центрам – передовсім, української автокефальної та греко-католицької церков. Як свідчить «План перспективних агентурно-оперативних заходів із впровадження агентури органів КДБ в закордонні церковні центри» (лютий 1957 р.), цей напрям діяльності тісно пов'язувався із інформаційно-психологічним протиборством в рамках міжблокового протистояння у світі, під час якого і противники СРСР намагалися використати клерикальні центри, котрі нерідко взаємодіяли із еміграційними політичними угрупованнями народів СРСР.

Нам думку аналітиків КДБ УРСР, основними формами залучення зарубіжних релігійних центрів в рамках «ідеологічної диверсії» проти СРСР слугували:

- створення на Заході негативної суспільної думки по відношенню до Радянського Союзу та соціалістичному табору в цілому;

- направлення до СРСР по нелегальних каналах релігійної та пропагандистської літератури, трансляція відповідних радіопередач;

- направлення до СРСР спеціальних кур'єрів з інструкціями із використання конфесійного чинника для «ворожої роботи»;

- збір спеціалізованими структурами Ватикану та осередками «Свідків Єгови» в інтересах іноземних спецслужб, через вірних «на основі церковної дисципліни» різносторонньої інформації про

становище в СРСР та інших державах – членах Організації Варшавського Договору (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 213).

Огляд розвідувальної роботи КДБ УРСР (25 травня 1959 р.) по зарубіжних клерикальних центрах свідчив, що ЦК КПРС й Голова КДБ СРСР поставили перед спецслужбою «серйозні завдання» із посилення оперативної роботи, приділяючи при цьому «особливу увагу із проникнення нашої агентури в зарубіжні антирадянські центри з завданням розвідки та розкладницького характеру», враховуючи, що з 1950-х рр. релігійні організації стали енергійно використовуватися спецслужбами противників в «підривних цілях».

Спецслужби, зазначалося у відомчих документах, «зосередили в США всі основні церковно-сектантські центри..., і у повному контакті з Ватиканом й розвідувальними органами Ватикану, активно використовує ці центри для ідеологічної диверсії» проти «СРСР і країн народної демократії». Самі ці «центри», йшлося в документі, очолюються «церковними авторитетами із числа відомих українських націоналістів-емігрантів, що є у переважній більшості вихідцями із західних областей України».

Серед пріоритетних об'єктів розвідувальних спрямувань КДБ фігурували Ватикан, зарубіжні об'єднання українських греко-католиків (УГКЦ), «Синод РПЦ в Америці» митрополита Анастасія (Грибановського), «Синод Української автокефальної православної церкви в США» митрополита Никанора (Абрамовича), «Об'єднана українська православна церква в Америці» під проводом митрополита Іоанна (Теодоровича) та єпископа Мстислава (Скрипника), «Українська греко-православна церква» в Канаді митрополита Іларіона (Огієнка). Наголошувалося на співробітництві представників цих конфесій із іноземними розвідками, зокрема – генеральний вікарій УГКЦ в Мюнхені Голинський іменувався співробітником американського розвідцентра «Астра», котрий намагався перенести свою діяльність в Україну). Докладалися зусилля із відновлення контактів з особами, котрі раніше перебували в агентурному апараті НКВС-НКДБ, зокрема, з довоєнним агентом «Степановим» (І. Губою, 1885–1965), архієпископом «УАПЦ в екзилі» (США, з 1954 р. перейшла в юрисдикцію Костянтинопільського патріархату). Одночасно провели «перспективні вербування» на території УРСР, у т.ч. – агента «Ткаченка», родича архієпископа УАПЦ Михайла (Хорошого), «Євгена» і «Кунша» (близьких до верхівки «Синоду УАПЦ в США»), «234» (старого знайомого Мстислава Скрипника), колишнього секретаря Київського архієпископа УАПЦ Пантелеїмона (Рудика), «Хмельницького» (підтримував листування із Іларіоном Огієнком) (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 3-4, 117-135, 210, 217-218).

Частина конфідентів КДБ («Бандура», «Іреней» тощо) використовувалася як «маршрутна агентура» – під час поїздок до

рідних в діаспору вони намагалися налагодити розробку ректора навчального закладу Ватикану з підготовки місіонерських кадрів «Руссікума» Іренея Назарко, генерального архімандрита ордену «Василіан» Павла Миськіва, генеральної настоятельки ордену «Служебниць» Химій, авторитетних священослужителів-католиків. Агент «Вірний» (колишній ієрей ГКЦ, перевірений на розробках катакомбників-уніатів) готувався до безстрокового зарубіжного відрядження для занурення в закордонні громади ГКЦ. Найбільшого успіху досягнув, імовірно, агент «Стяг» (псевдонім змінений – **Авт.**), котрий з 1944 р. результативно розробляв середовище ГКЦ й підпілля ОУН, надав «матеріали» для численних арештів. Виїхавши за кордон, аж до «перебудови» в СРСР постачав змістовну інформацію про «задуми Ватикану і закордонних антирадянських клерикально-націоналістичних центрів» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501. Арк. 20; Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20. Арк. 23, 131-132).

Планувався спільний комплекс заходів 1-го та 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ УРСР із удосконалення агентурно-оперативної розробки зарубіжних релігійних центрів, пов'язаних із іноземними розвідками. Водночас визнавалося, що заходи органів КДБ УРСР «носять примітивний характер», не дають «особливої користі», самі чекісти незадовільно орієнтуються у діяльності згаданих структур і не мають на цій ділянці кваліфікованої агентури. Відтак пропонувалося створити у ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи по закордону під релігійним прикриттям», в КДБ УРСР – окреме відділення в 1-у відділі). Висловлювалися міркування про необхідність направлення за кордон «перевіреної агентури» із числа священнослужителів РПЦ і Римо-Католицької Церкви (РКЦ) на посади настоятелів або адміністраторів, використання значних можливостей католикоса Вірменської григоріанської церкви, для створення закордонних резидентур під «церковним прикриттям», а також збільшити відправлення зарубіжній аудиторії матеріалів щодо релігійного життя в СРСР.

Утім, пріоритетним завданням зовнішньої розвідки у конфесійній сфері залишалося сприяння утриманню під контролем католицького релігійного середовища та закордонних центрів Української ГКЦ. Про це, зокрема, свідчило скликання 15 вересня 1958 р. спеціальної наради у КДБ СРСР з проблем оперативної роботи щодо римо-католиків, в якій провідну роль відводилося представникам КДБ України. Обговорювався проєкт «відриву католицької церкви у країнах народної демократії від Ватикану» й відділення РКЦ в СРСР від Папського Престолу.

Висувалося завдання створення «Російської католицької церкви», для чого передбачалося:

– провести кампанію з компрометації католицького духовенства (порушення цілібату, матеріальні зловживання тощо) і через агентуру із єпископату РКЦ в СРСР направити листа до Ватикану з проханням дозволити «централізоване керівництво католицькою церквою в Радянському Союзі»;

– створити деканати (благочиння) РКЦ на чолі с з перевіреними агентами-ксьондзами;

– відкрити друковане видання радянських католиків та провести масштабну кампанію з підриву репутації Ватикану та інспірування остаточного розриву.

Крім того, планом роботи 4-го відділу (оперативна розробка релігійної сфери) 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ при РМ УРСР (1960 р.) передбачалося створення ініціативної групи з підготовки відокремлення радянських католиків від Ватикану (із залученням агентів з числа священників РКЦ «Аргуса», «Путніса», «Кардинала»), проведення оперативної гри (спільно з зовнішньою розвідкою) с кардиналом Леоні у Ватикані, «підведення» власної агентури в оточення префекта Східної конгрегації Ватикану (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 54-55).

Зрозуміло, що значний оперативний інтерес становив Орден єзуїтів, котрий з 1534 р. накопичив величезний досвід розвідувальної та пропагандистської діяльності і на той час нараховував 34 тис. активних членів і 300 тис. кандидатів, («духовних солдат»). По даними ПГУ КДБ СРСР, лише у травні 1960 р. Ватикан направив до Ірану шість єзуїтів, випускників відомого навчального закладу «Руссікуму», котрі пройшли спеціальну підготовку до дій в соціалістичних державах Східної Європи в «особливому бюро» на чолі із згаданим єзуїтом Леоні. У подальшому передбачалося перекидати емісарів Ордену до СРСР через Іран, Пакистан та Туреччину.

Значуща випереджувальна інформація щодо планів діяльності Ордену єзуїтів в СРСР та в УРСР надходила до радянської розвідки від партнерських спецслужб країн-членів Організації Варшавської Угоди, передовсім – від 1-го (розвідувального) Департаменту Служби безпеки МВС Польщі та розвідки МВС Угорщини. Зокрема, агент угорської розвідки дізнався від колишнього архієпископа Естергома й примаса Угорщини кардинала Йозефа Міндсенті (в 1956–1971 рр. переховувався у посольстві США в Будапеште) про настанови розвідувальної роботи Ордену щодо СРСР, передовсім – через власні агентурні позиції серед католиків Закарпаття й Галичини (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 32).

Як повідомляла до ПГУ КДБ СРСР розвідка Угорщини, у лютому 1960 р. в Римі, у колегіумі «Руссікум» (із 37 його випускників 1958 р. 11 представляли народи СРСР, 8 – Китай, решта – Східну Європу) відбулася нарада під головуванням єпископа Споскана, на якій

ректор «Руссікума» Горачек повідомив про 150 єзуїтів, «вживлених» в СРСР за тривалий період. Тоді польська спецслужба підтвердила факт прийому учасників наради та групи єзуїтів російського походження Папою Римським, який поставив їм нові завдання з «таємною апостольської діяльності» в СРСР (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409. Арк. 30-31).

Перспективним вважався напрям із «підпорядкування» спецслужбі протестантських деномінацій України (передовсім – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів), у т.ч. і для використання в оперативних інтересах «багатої матеріальної бази» їх зарубіжних громад. Пропонувалося через агентуру серед його функціонерів, «витиснути» американські місіонерські групи й «паралізувати підривну діяльність американської розвідки» в осередках баптистів Східної Європи, активізувати роботу протестантів України (конфідентів КДБ) в міжнародних релігійних форумах, скликати (під егідою спецслужби) в СРСР організаційний комітет з проведення міжнародного (всеєвропейського) конгресу протестантських громад.

Як свідчать нещодавно розсекречені документи Служби зовнішньої розвідки України («Щоб міг схилити українських церковнослужителів до приєднання до Московської патріархії...»), органи КДБ СРСР та Української РСР створили і механізм придбання агентури для розробки зарубіжних осередків Православної Церкви. Розуміючи оперативні можливості 1-го Управління (зовнішньої розвідки) КДБ УРСР, її московські куратори у травні 1965 р. запропонували підібрати (для використання у країнах з великою українською діаспорою), таких, що володіють англійською, німецькою, іспанською та румунською мовами з поміж «агентів із числа священників-українців» та направити за кордон по лінії зовнішніх зв'язків Московської Патріархії: до США – священника на посаду секретаря Екзархата РПЦ, в Канаду – 2-3 священника, до Аргентини – 2-3 ієрея для роботи в сільській місцевості, 1-2 священники – в Західний Берлін.

Висувалися і вимоги до «кандидатів» – належне володіння мовою країни служіння, спеціальна духовна освіта, орієнтація у сучасних міжнародних відносинах, політична лояльність та випробуваність у «практичних справах». Підбір кандидатів на залучення до негласної співпраці (спільно з контррозвідкою КДБ УРСР) доручили начальнику 1-го відділу 1-го Управління КДБ УРСР. Залучалися і агентурні можливості обласних Управлінь КДБ. Зокрема, Управлінні КДБ по Одеській області підбрало для направлення у Канаду по лінії Патріархії конфідента «Іванова» – колишнього клірика Української автокефальної православної церкви, що прийняв сан ще в 1942 р.

Одночасно здійснювався підбір конфідентів для роботи у провідних духовних центрах світового Православ'я. Зокрема, в Україні підбиралися й вербувалися для подальшої роботи за кордоном під орудою ПГУ КДБ УРСР кандидати на нелегальну роботу по лінії релігійних об'єднань. Так, в православному Овруцькому монастирі (Житомирська область, закритий наприкінці 1950-х рр. у рамках «хрущовських гонінь» на Церкву) за вказівкою ПГУ КДБ СРСР придбали конфідентів серед молодих монахинь із фельдшерською освітою для подальшого направлення до Горненського монастиря поблизу Єрусалиму.

Великий комплекс розвідувально-аналітичних заходів було проведено 1-м Управлінням КДБ УСРСР за кілька років навколо підготовки до відзначення 1000-ліття Хрещення Русі у 1988 р., навколо якого точився великий комплекс імплементованих у стратегію психологічної війни заходів іноземних спецслужб, еміграційних релігійних об'єднань та політичних осередків діаспори.

Проводилися і «активні» заходи проти верхівки закордонних релігійних об'єднань. Як повідомляв КДБ УРСР до ЦК Компартії України (9 лютого 1988 р.), розвідкою велася операція «Конклав» із компрометації перед Ватиканом очільників УГКЦ з використанням як справжніх, так і підроблених чекістами документів митрополита УГКЦ Йосипа (Сліпого). При цьому «плани Й. Сліпого з його таємного архіву» стосовно «творення патріархату УГКЦ» та щодо його авторитарних методів керівництва оперативним шляхом просувалися до провідів закордонних осередків ОУН та греко-католицької церкви (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990). Спр. 7. Арк. 33).

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ (далі – ГДА МВС). Ф. 45. Оп. 5. Спр. 36.
2. Веденєєв Д. Церковна дипломатія і спецслужби. Зовнішні справи. 2019. № 2-3. С. 38–42.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 4. Спр. 13.
4. ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 4.
5. Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистояння, звершень. Київ: АДЕФ-Україна, 2019. 344 с.
6. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4.
7. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501.
8. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20.
9. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 2.
10. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1409.
11. «Щоб міг схилити українських церковнослужителів до приєднання до Московської патріархії...». URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/shchob-mih-skhylyaty-ukrainskykh-tserkovnosluzhyteliv-do-pryiednannya-do-moskovskoi-patriarkhii>.
12. ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 27. Спр. 1.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990). Спр. 7.